

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ СТРУКТУРИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

Гетманцев О. В.

ВСТУП

У сучасній правовій сфері розвитку простежуються процеси європейської глобалізації права з питань судового захисту прав і свобод особи. Подальше удосконалення в Україні судової системи та процесуального законодавства, що регламентує діяльність судових органів держави із виконання ними основної функції – здійснювати професійно захист прав, свобод та інтересів особи та інтереси держави і суспільства, що неодмінно передбачає як удосконалення національного цивільного процесуального законодавства так і підвищення вимог до процесуального механізму надання такого судового захисту. Правосуддя у цивільних справах постійно перебуває у стані його розвитку на шляху підвищення його ефективності. Зробити цей процес більш досконалим, доступним та ефективним є головною метою і практичним завданням науковців та практиків. Тому цей процес уявляється тривалим у часі та потребує чималих спільних зусиль.

Досягнення відповідності судового захисту прав і свобод в Україні європейським правовим стандартам передбачає наукове і практичне дослідження основних питань узгодженості цивільного процесуального законодавства та судової практики у цивільних справах інтересам українського суспільства та міжнародним стандартам судового захисту необхідного на шляху інтеграції України у європейське співтовариство. Не отримуючи належного судового захисту своїх прав, свобод та інтересів у національних судах громадяни України все частіше звертаються за захистом до міжнародних судових інстанцій і це підтверджується зростаючою кількістю звернень громадян України. Наприклад, на кінець 2021 року у ЄСПЛ розглянуто 11 300 справ проти України, а станом на 2022 рік на розгляді ЄСПЛ проти України перебувало 10 400 заяв¹. У 2014 році Україна увійшла у лідери за

¹ Європейський суд з прав людини. Вікіпедія. Режим доступу URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D1%83%D0%B4_%D0%B7_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2_%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%B%D0%B8

кількістю звернень її громадян до ЄСПЛ за захистом і посіла перше місце, а за останні 10 років Україна має виплатити своїм громадянам за позовами проти своєї держави 51 млн. євро як суму справедливої сатисфакції за порушення їх прав, що є свідченням наявності в Україні неефективних та недосконалих правових форм та способів вирішення спорів і відповідно не отримання громадянами України належного судового захисту своїх прав і законних інтересів у національних судах. На національному рівні це пов'язується, як правило, з наступними причинами: недосконалість механізму надання судового захисту у порядку цивільного, господарського, адміністративного судочинства; недостатність рівня наукового дослідження актуальних питань судового захисту; відсутність різноманітності форм і способів вирішення правових спорів як це наприклад існує у європейських країнах та США; недосконалі процедури та відсутність рекомендацій щодо досудового урегулювання спорів, конфліктів; відсутність спеціально підготовлених осіб для здійснення недержавної діяльності через посередництво та примирення та інші причини.

Тенденції глобалізації європейського права у цілому та процесуального права зокрема передбачає наявності наукових розробок галузевих модельних кодексів яка розпочалася у дев'яностих роках двадцятого століття з переважною метою вирішити проблему про відповідність правової системи держави міжнародним стандартам правового захисту. Навіть було створено (розроблено) Цивільний процесуальний кодекс Європи у 2004 році. Ця ідея не отримала подальшого та завершального розвитку і була завершена констатацією життєвого факту про неможливість проведення уніфікації цивільного процесуального законодавства країн Європейського Союзу, колишніх країн СНД на основі створення єдиного чи спільного процесуального фундаменту у питаннях судового захисту у цивільних справах. Питання проведення наукових досліджень процесу глобалізації цивільного процесуального законодавства на шляху забезпечення гармонізації правових норм у напрямку їх спільної сумісності та відповідності міжнародним стандартам судового захисту прав, свобод та законних інтересів громадян і організацій, держави, суспільних інтересів та підвищення вимог до механізму судового захисту розпочався знову у першій половині двадцятих років у ХХІ столітті у межах способу глобалізації процесуального права, яким є конвергенція². Процес правосуддя у цивільних справах постійно перебуває у розвитку та удосконаленні, а отже необхідність його дослідження потребує уваги

² Васильєв С.В. Юридична конвергенція процесуального права України : монографія. Київ: Алерта, 2024. 392 с.

науковців та практикуючих юристів тому, що відповідність цивільного процесуального законодавства і судової практики у цивільних справах міжнародним стандартам судового захисту викликана процесом інтеграції України у європейське співтовариство.

Актуальність проблеми

Розвиток національного судоустрою і удосконалення судочинства у цивільних справах в Україні пред'являє до механізму судового захисту в Україні відповідні вимоги до надання судового захисту прав, свобод та інтересів громадян, юридичних осіб та державних інтересів. Формування і здійснення наукового дослідження питань судового захисту прав, свобод та інтересів у порядку цивільного судочинства завжди перебувало і перебуває у центрі пристальної уваги науковців та практикуючих юристів. У статті 3 Конституції України закріплено, що: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави», а у статті 127 закріплено конституційне положення про те, що: «правосуддя в Україні здійснюють судді, а у визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних». У статті 129 проголошено, що: «суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права»³. Можна стверджувати про те, що процес цивільного судочинства знаходиться у постійному розвитку та прогресивному удосконаленні. Отже, кожній особі гарантується Конституцією України судовий захист її прав і свобод, тобто можливість звернутися до суду за захистом і можливість отримати такий захист. Лише за умови належної реалізації цих двох правомочностей за допомогою держави (державних органів) можна стверджувати про наявність у державі належного і ефективного судового захисту прав і свобод громадян та організацій у цивільному судочинстві.

Відсутність чіткої науково-теоретичної основи та чітких практичних рекомендацій із удосконалення цивільного процесуального законодавства в Україні чітких та конкретних рекомендацій суддів, юристів практиків не сприяють формуванню єдиної судової та законодавчої політики у покращенні судової діяльності у цивільних справах усіх ланок судових інстанцій. Актуальним і важливим для України лишається питання про визнання судової практики і судового прецеденту у якості офіційного джерела права в Україні хоча напрацювання у цьому напрямку в Україні вже достатньо наявні зі сторони науковців юристів та практиків але разом із тим потребують подальшого розвитку.

³ Конституція України прийнята 28 червня 1996 року. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Аналіз існуючих методів вирішення проблеми та формулювання завдання дослідження

Дослідження питань судового захисту прав та свобод особи неодмінно передбачає ретельне, детальне та ефективне використання методів наукового дослідження. У теорії права вживається поняття методологія яка включає у себе світоглядні та загальнотеоретичні концепції, принципи і категорії, загальнонаукові та приватно наукові методи. Це дозволяє обрати і використовувати логічні моделі у формулюванні та вирішенні пізнавальних завдань. Потрібно урахувати ті перетворення, що відбуваються у суспільному розвитку України в її правовій сфері з метою забезпечення їх процесом науково-теоретичного обґрунтування за допомогою методів та принципів пізнання правової дійсності. Серед принципів дослідження сучасного права можна виділити: історизму; наукового плюралізму; цивілізаційний; гуманізму; всебічності. У якості методів наукового дослідження використано: порівняльний для порівняння законодавчого регулювання судового захисту у різні історичні періоди у світі та в Україні; моделювання для визначення чи пропонування найбільш оптимальної моделі судового захисту; прогнозування результатів проведення відповідної реформи та запровадження її результатів (наслідків); соціокультурний чи соціокультурного аналізу для визначення правильності прийняття нормативного акту для задоволення потреб та інтересів суспільства чи переважної його більшості. Для законотворчості у сфері цивільного судочинства він дає можливість з'ясувати ставлення до нього суспільства, фахівців у сфері права, виявити позитивні та слабкі сторони правового регулювання, а отже виявити позитивні та негативні сторони, наскільки він – закон чи його окремі положення, відповідає інтересам громадян, його слабкі та сильні сторони. Найбільш детальне та глибоке з'ясування цього питання потребує використання соціокультурного метода. Це надасть можливість урахувати причини недотримання цивільних процесуальних норм у суспільстві. На такий результат впливають стан культурного рівня суспільства, правової культури і правосвідомості держави у цілому адже право не може існувати поза людського суспільства. У будь-якому людському суспільстві існують соціальні норми, які визначають поведінку його учасників таких соціальних відносин. Одним із видів соціального регулювання виступає правове, яке упорядковує поведінку учасників суспільних відносин за допомогою спеціальних юридичних засобів і способів. У цивільному судочинстві важливе, у всякому випадку не останнє, місце посідає правове переконання і процесуальний примус у механізмі правового впливу на поведінку учасників цивільних

процесуальних правовідносин – учасників цивільної справи. Такий процесуально-правовий вплив спроможний приводити до максимально можливих та необхідних позитивних результатів, які визначені цивільним процесуальним законодавством України. Вони уособлюються у завданнях та основних засадах цивільного судочинства закріплених у статті 2 ЦПК України⁴.

1. Питання судового захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів у цивільному судочинстві

На сьогодні набуває усе більшого поширення ідея, доктрина природних прав людини та необхідності їх захисту. Сучасний перелік прав людини, зафіксований у міжнародно-правових документах і конституціях держав та є результатом тривалого історичного становлення еталонів та стандартів життя людини. Європейська політико-правова думка не лише обґрунтовує зміст та суть доктрини природних прав людини але й усе більше схиляється до необхідності їх забезпечення та державного захисту, у тому числі у порядку цивільного судочинства. У сучасний період громадяни стають активними учасниками суспільного життя вступаючи у різноманітні правові відносини. Не завжди такі правовідносини відбуваються у відповідності з нормами права, а тому породжується соціальний чи правовий конфлікт у межах якого порушуються, оспоруються чи не визнаються права, свободи та інтереси. Виникає необхідність у його втручання держави в особі компетентного і професійного суду на який покладається основна функція – вирішувати (чи врегульовувати) такий спір у тому числі у порядку цивільного судочинства. Відповідно до загальної декларації прав людини: «кожна людина має право на ефективне відновлення у своїх правах компетентним національними судами у випадку порушення його основних прав, наданих йому конституцією або законом»⁵. Конституція України проголошує у статті 55, що: «права і свободи людини і громадянина захищаються судом»⁶. Зміст цього конституційного поняття є багатоаспектним. Судовий захист можна сприймати як суб'єктивне право кожного на відновлення його

⁴ Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618–IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

⁵ Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

⁶ Конституція України прийнята 28 червня 1996 року. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

порушеного права особливим компетентним державним органом – судом. Отже, це розглядається як право кожної особи на судовий захист її прав і свобод. Крім того судовий захист представляю собою гарантію у реалізації усіх прав і свобод людини та громадянина адже статтею третьою Конституції України на державу покладається обов'язок, що: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»⁷. Загальноприйнято, що поряд з існуючими іншими способами захисту порушених, оспорюваних не визнаних прав, свобод та інтересів основним і пріоритетним способом захисту є на сьогодні судова форма. Наприклад, у праві зарубіжних країн сформувалися стійке поняття – вирішення спору (Dispute Resolution) урегулювання якого може здійснюватися у різні способи і форми які розглядаються як альтернативними судовій формі захисту. Для цього у зарубіжній літературі використовуються такі терміни: а) шляхи, способи (ways); в) форми (forms); г) методи (methods). Указані терміни використовуються американськими та англійськими юристами як синоніми але до процедури альтернативного вирішення спорів (Alternative Dispute Resolution – ADR) вживається, як правило, лише термін спосіб у значенні «method». Іноді використовуються і терміни «way» або «form» які використовуються для характеристики окремих способів та альтернативних способів вирішення спору. Арбітраж і медіація розглядаються як дві основні форми ADR.

Право на судовий захист є елементом конституційно-правового статусу особи і визначає взаємовідносини людини, суспільства, держави. Судовий захист – це важливий елемент державного захисту прав і свобод людини та громадянина який здійснюється спеціально створеним для цієї мети органами – судами.

Поняття судового захисту достатньо широко використовується у науці цивільного процесуального права. Всебічне і повне дослідження питання судового захисту в Україні необхідне перш за все для з'ясування наскільки воно відповідає міжнародним стандартам. Процес глобалізації спричиняє зближення і розвиток міжнародного і національного права. Сучасний світовий розвиток показує наявність спільних інтересів: соціальних, політичних, економічних і це підтверджує необхідність удосконалення міжнародних інститутів, забезпечення прозорості та універсальності дій усіх учасників глобального процесу, їх відповідальності за порушення загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. Забезпечення універсальності норм міжнародного

⁷ Конституція України прийнята 28 червня 1996 року. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

права у розумінні їх змісту та у єдності їх правозастосування, ефективного забезпечення верховенства міжнародного права і міжнародної законності сприяє формуванню національних стратегій планомірного розвитку гарантій забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина через імплементацію принципів, норм, інституцій міжнародного права у питаннях регулювання захисту особи. На сьогодні поняття «міжнародні стандарти» відсутнє у національному законодавстві. Відсутні вказівка на методи і способи їх виявлення та встановлення їх змісту. Основний напрямок, орієнтир у цьому питанні це сподівання на суди і правосуддя, які взмозі на основі тлумачення положень Конституції України та національного законодавства виробити на основі своєї професійної діяльності правові рекомендації з цього питання. Питання реалізації міжнародно-правових норм і актів у судовій діяльності, судовій практиці має особливу актуальність адже суди є основним гарантом забезпечення законності та правопорядку в суспільстві. У свою чергу право на судовий захист відноситься до основних, невідчужуваних прав і свобод особи, яке визнається та гарантується відповідно із загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права і відповідно до Конституції України. Це конституційне право включає: а) право на доступ до правосуддя, у якому забезпечуються вимоги справедливості та повинно бути забезпечено ефективне відновлення у правах; б) забезпечувати безсторонній суд як необхідну умову справедливості правосуддя. Отже, для ефективного виконання цієї умови національні суди України свою процесуальну діяльність повинні підпорядковувати єдиним підходам до вказаних вимог та загальноприйнятим у судовій практиці правилам правозастосування. Складність цього питання полягає у тому, що ні у теорії, а ні на практиці на сьогодні відсутні рекомендації, пропозиції стосовно вироблення єдиного підходу до указаних понять і питань їх застосування. Органи державної та судової влади поки не змогли сформувати чіткі позиції відносно загальноприйнятих норм і принципів міжнародного права, що спричиняє зіткнення норм національного права з міжнародно-правовими джерелами особливо у сфері прав і свобод людини.

Інтерпретація Конституційним Судом України права на судовий захист здійснюється у результаті тлумачення статті 55 Конституції України. Конституція України, таким чином, гарантує громадянам право безпосередньо звертатися до суду із скаргою на рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. У цьому відношенні не може бути будь-яких винятків щодо здійснення громадянами України

конституційного права безпосередньо звертатися до суду⁸. Отже, Конституція гарантує кожному судовий захист його прав у межах конституційного, цивільного, господарського, адміністративного і кримінального судочинства України. Були висловлені правові позиції про природу права на судовий захист, його місця у системі прав і свобод людини та громадянина, про гарантії даного права та інші аспекти. Право на судовий захист не підлягає обмеженню за жодних обставин. Конституційна регламентація права на судовий захист є правовою основою для законодавства про судоустрій та судочинство і є правовою основою для практичної правотворчості Конституційного Суду України яке здійснюється шляхом формування загальнообов'язкових правових позицій.

У процесуальному механізмі реалізації права на судовий захист важливим елементом є баланс взаємопов'язаних складових елементів цивільного процесуального правовідношення. Це співвідношення прав і обов'язків суду, що здійснює правосуддя у цивільних справах з правами і обов'язками учасників справи які здійснюють судовий захист права чи інтересу.

Право на судовий захист і судовий захист різнопланові правові явища, які співвідносяться одне з одним таким чином, що друге виступає у якості процесуального механізму реалізації першого. Отже, право на судовий захист реалізується через процесуальний механізм судового захисту, який представляє собою конкретний процес здійснення захисту суб'єктивного права чи інтересу у суді. Тому, право яке захищається у судовому порядку (у порядку цивільного судочинства) є суб'єктивним правом особи. Реалізація права на судовий захист відбувається в особливій, встановленій законом процесуальній формі. В основі такого процесуального механізму реалізації покладені юридичні факти у формі процесуальних дій за допомогою яких відбувається реалізація норм цивільного процесуального права. Таким чином, судовий захист – це динамічна реалізація норм цивільного процесуального права, а право на судовий захист – це практична можливість такої реалізації.

Важливими є гарантії права на судовий захист, які дозволяють його реалізувати у повному обсязі. Серед таких гарантій виділяються: доступність правосуддя; розгляд справи законним складом суду; дотримання вимог цивільної юрисдикції; дія інститута процесуального (судового) представництва; дія засад цивільного судочинства та їх нормативне закріплення у галузевому законодавстві (цивільному процесуальному кодексі України) та інші.

⁸ Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/439-pravo-na-sudovy-zahyst>

Існують певні правові вимоги та обмеження у реалізації права на судовий захист: громадянин не вправі на свій розсуд обирати спосіб та процедуру судового захисту особливості яких визначені стосовно окремих видів судочинства і категорій справ національним законодавством України. Заінтересовані у судовому захисті особи мають право звернутися лише до суду в установленому процесуальному порядку, що не варто вважати і розглядати в якості обмеженням чи порушенням права на судовий захист. Також, не є обмеженням цього права встановлені у законодавстві строки для звернення до суду за захистом.

Судовий захист забезпечується наявністю в Україні ефективного механізму, здатного забезпечити охорону і захист прав, свобод людини та громадянина та можливість реалізувати його правові можливості. Від того наскільки ефективно буде здійснено судовий захист залежить його роль і значення в суспільстві та державі, у правосвідомості громадян.

Здійснення права на судовий захист відбувається в особливій процесуальній формі яка визначається цивільним процесуальним кодексом України. В основі механізму його реалізації покладено юридичні факти.

Право на судовий захист отримало достатньо широку правову регламентацію у нормах матеріального права у яких визначаються способи захисту прав, свобод та інтересів фізичної особи, прав та інтересів юридичної особи, інтересів держави та суспільні інтереси (частина 1 статті 2 та стаття 56 ЦПК України). Під формою захисту необхідно розуміти як визначену цивільним процесуальним законодавством процесуальну діяльність компетентних органів держави із захисту права, тобто із встановлення фактичних обставин справи, що підтверджують заявлені учасниками справи вимоги чи заперечення або мають інше значення для вирішення справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення (ч.2 ст.77 ЦПК). Ця процесуальна діяльність суду у цивільному судочинстві також охоплює застосування норм права яка здійснюється за певною процесуальною процедурою і має своєю метою сприяти у реалізації суб'єктам правових відносин їх прав і обов'язків⁹. Судове правозастосування здійснюється стадійно і відповідно до певних вимог: справедливості; правової визначеності; законності; обґрунтованості; розумності; своєчасності тощо і завершується прийняттям (ухваленням) акта застосування норм права – судового рішення у справі. Це результат юридичної діяльності існування та функціонування якої зумовлено процесами які проходять у економічній, політичній, соціальній, правовій та інших сферах життя

⁹ Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.

суспільства і держави. Юридична діяльність може бути охарактеризована як складна, високоорганізована і динамічна система яка опосередкована правом діяльність уповноважених інституцій і спрямована на задоволення потреб суспільного розвитку. Вона здійснюється на професійній основі, а отже потребує відповідної підготовки (освіта, професійний стаж, морально-ділових якостей тощо). У будь якому разі юридична діяльність є проявом волі суб'єкта права або виконання (реалізацією) обов'язку спрямованих на досягнення правових цілей шляхом правомірної поведінки громадян чи інших суб'єктів права та спрямована на збереження механізму правового регулювання або його окремих елементів. Отже, юридична діяльність має свою мету і завдання, ознаки, засоби, суб'єктів, предмет, функції тощо. Це дозволяє визначити спрямованість юридичної діяльності, коло учасників, їх права та обов'язки, процесуально-правовий статус у правових відносинах. Юридична діяльність входить у механізм цивільного процесуального регулювання і у кожному конкретному випадку визначає спрямованість юридичної поведінки суб'єктів цивільних процесуальних відносин за допомогою спеціальних професійних прийомів, способів і засобів, які становлять юридичну тактику і техніку. Юридична діяльність переважно має офіційний характер і оформляється чи виражається у процесуальних документах та здійснюється (вчиняється) за допомогою певних дій та операцій. Окремі суб'єкти юридичної діяльності для вирішення юридичної справи повинні збирати, аналізувати, офіційно підтверджувати чи спростовувати, аналізувати, реєструвати (закріплювати), оформляти інформацію, яка дозволить прийняти законне і обґрунтоване рішення.

Конструктивний характер і зміст юридичної діяльності проявляється у тому, що її суб'єкти за допомогою процесуальних засобів та способів здійснюють організацію і регулювання, відтворення та моделювання фактичної життєвої ситуації (обставини справи) для прийняття відповідного рішення у конкретній цивільній справі з подальшим вирішенням питання про настання юридично значимих наслідків для учасників справи.

Важливим елементом юридичної діяльності є її суб'єкт. У цивільному судочинстві обов'язковим суб'єктом цивільних процесуальних відносин є суд, що утворюється в установленому порядку на підставі Конституції України та Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 2 червня 2016 року¹⁰ та здійснює свою діяльність відповідно до спеціального кодифікованого закону –

¹⁰ Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

цивільного процесуального кодексу України. На державний професійний суд покладається основне функціональне призначення – здійснювати правосуддя шляхом розгляду і вирішення цивільних справ у судових засіданнях в особливій, установленій законом процесуальній формі. Суд як орган держави має основне функціональне призначення – здійснювати правосуддя у порядку розгляду і вирішення цивільних справ. Це самостійний напрямок державної діяльності, а отже здійснювати судочинство шляхом розгляду і вирішення цивільних справ це основна та єдина професійна діяльність суддів із відправлення правосуддя. Суд, здійснюючи відведену йому роль у механізмі судового захисту, виконує завдання щодо правильного і своєчасного розгляду та вирішення цивільних справ з метою захисту прав, свобод та інтересів, тобто відіграє певну роль у механізмі реалізації права на судовий захист. Із цього можна зробити висновок, що суд не є суб'єктом права на судовий захист але виступає у якості суб'єкта її здійснення. Роль суду у цивільному судочинстві не повинна у сучасних умовах розуміння права на судовий захист зводитися лише до виконання основної функції здійснення правосуддя через реалізацію мети і завдань судочинства, а саме згідно із частиною першою статті другої ЦПК: «Завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави»¹¹. Отже, суб'єктами юридичної процесуальної діяльності у цивільному судочинстві виступає у першу чергу суд. Тут потрібно говорити про «процесуальну діяльність загальних судів», що розглядають справи у порядку цивільного судочинства.

Актуальним є питання дослідження ефективності її функціонування, тобто, наскільки у діяльності таких судів реалізуються завдання та досягається мета, яка поставлена законодавцем перед цією судовою системою. Не достатньо повно у теорії цивільного процесу (цивільного судочинства) здійснено дослідження питання про співвідношення юридичної діяльності суду, судових органів з юридичною практикою. Через юридичну практику може проявлятися судова практика, як елемент правової системи за допомогою якого здійснюється правовий вплив на суспільство шляхом вироблення певної стратегії реалізації такого впливу правотворчої, інтерпретаційної, судової, контрольної,

¹¹ Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618– IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

наглядової та іншої діяльності судових органів України^{12,13}. Здійснення науковцями цивільного процесуального права (цивільного процесу) аналізу цього напрямку ще не були предметом спеціального детального наукового дослідження, що свідчить про відсутність ґносеологічної бази для визначення чи встановлення ефективності цивільного судочинства. При цьому провадження у загальних судах у порядку цивільного судочинства із розгляду та вирішення цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших справ є не лише традиційним але й поширеним способом вирішення правових спорів. За офіційними даними порталу судової влади, а саме судової статистики щодо стану здійснення правосуддя у першій половині 2014 року у місцевих загальних судах розглянуто понад 687 161 справ¹⁴. У 2021 році на розгляді у місцевих загальних судах (місцеві суди) перебувало майже 1 млн. 478 тис. справ, що розглядаються у порядку цивільного судочинства¹⁵. Можна охарактеризувати зростаючу тенденцію щодо кількості звернень до суду за захистом і збільшення кількості цивільних справ у загальних судах України. Тому, можна з упевненістю припустити, що категоріальний зміст поняття «процесуальна діяльність загального суду» є очевидною та не потребує дослідження і спеціального аналізу. Можна також вважати, що процесуальна діяльність загального суду – це будь яка діяльність, що здійснюється у межах цивільної процесуальної форми. Але виникає питання про те чи це будь-яка діяльність загального суду та чи обов'язково така діяльність повинна бути оформлена у процесуальних судових документах (актах)? Чи буде вважатися процесуальною діяльністю певна активність суду яка за своїм змістом і процесуальним наслідком не фіксується технічними засобами чи оформляється судовими документами – протоколом судового засідання у порядку ст.ст. 247-250 ЦПК чи ухвалою суду тощо? У цивільному судочинстві таких процесуальних дій суду може бути безліч і вони можуть впливати на позитивний рух судового процесу. На наш погляд, сучасний судовий цивільний процес (судочинство) має свою внутрішню структуру, яка характеризується чисельністю і складністю судових стадій, проваджень, процедур які не завжди встигають

¹² Вступ до прецедентного права України / за ред.. М.М. Ясинка. Київ: Алерта, 2024. 280 с.

¹³ Ясинок Д.М. Судова правотворчість та її межі в цивільному судочинстві України. Київ: Алерта, 2024. 226 с.

¹⁴ Судова влада України. Аналітичні таблиці щодо стану здійснення правосуддя у 2014 році. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/fghnnnm

¹⁵ Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2021 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zvi/2021_analiz_KCS.pdf

відповідати вимогам судової практики. Ускладнюється процесуальна законодавча термінологія, поняття та правові категорії із змістом яких не завжди взмозі розібратися сам суддя, а отже дати їм правильне і повне роз'яснення та тлумачення у судовому процесі. У зв'язку з чим зростає роль і значення у процесуальній діяльності суду «судової практики» і «судового прецедента» у правозастосовній процесуальній діяльності з розгляду та вирішення цивільних справ. На сьогодні цьому питанні зосереджена велика увага суддів, адвокатів, судових представників, прокурорів, науковців. Розроблення рекомендацій стосовно практичного правозастосування у судовій діяльності при розгляді та вирішенні судами цивільних справ це також окремий вид цивільної процесуальної діяльності і з часом йому буде належати важлива роль адже не дарма у статті 65 цивільного процесуального кодексу України закріплена можливість залучення до судового процесу у складі інших учасників судового процесу експерта з питань права який долучається до судового процесу для здійснення процесуальної діяльності у формі надання висновку щодо застосування аналогії закону чи аналогії права і щодо тлумачення змісту норм іноземного права згідно з їхнім офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування і прийнятою доктриною у відповідній іноземній державі. Це надання допомоги суду з тих питань, що стосуються права у яких суддя не володіє достатніми знаннями чи є не компетентним у теоретичних та практичних питаннях які стосуються особливостей правозастосування, тлумачення в конкретній цивільній справі.

Необхідно відзначити, що учасниками цивільних процесуальних правовідносин і відповідно суб'єктами процесуальної діяльності виступають учасники судового процесу, які виконують (здійснюють) свої процесуальні функції і завдання для досягнення мети та завдань цивільного судочинства. Вступаючи у цивільні процесуальні правовідносини учасники судового процесу вчиняють процесуальні дії для досягнення певної процесуальної мети. Такі дії за змістом є правовими і спрямовані на досягнення своєї мети за допомогою процесуально-правових засобів – сукупності правових настанов (інструментів), форм правореалізації за допомогою встановленого законодавством процесуального порядку: позовна заява подається до суду у письмовій формі (ст. 175 ЦПК); фіксування судового процесу здійснюється за допомогою звукозаписувального технічного засобу, а в окремих випадках за допомогою відеозаписувального технічного засобу (ст. 247 ЦПК); судові рішення ухвалюється негайно після закінчення судового розгляду (ст. 259 ЦПК) тощо.

Таким чином за допомогою процесуальних засобів досягаються мета процесуальної діяльності – отримання необхідного процесуального і матеріального результату (розгляд і задоволення цивільно-правового позову у повному обсязі). Вибір процесуально-правових засобів при здійсненні судочинства у цивільних справах не може відбуватися довільно адже вони встановлюються цивільним процесуальним законодавством та визначаються змістом і видом процесуальної діяльності, стають процесуальною практикою тощо. У деяких випадках процесуальні засоби визначені законодавством і підлягають обов'язковому використанню судом і учасниками судового процесу (наприклад, стаття 85 ЦПК встановлює проведення огляду доказів, які не можна доставити до суду за місцем їх місцезнаходження). Інші процесуальні засоби можуть вироблятися судовою практикою, наприклад, згідно частини другої статті 161 ЦПК особа має право звернутися до суду з вимогами, визначеними у частині першій цієї статті, в наказному або в спрощеному позовному провадженні на свій вибір. Деякі процесуальні засоби виробляються і рекомендуються наукою цивільного процесуального права, судовою і адвокатською практикою.

У якості процесуальних засобів правового впливу на поведінку учасників судового процесу, на наш погляд, доцільно виділити такі як примус і переконання. Традиційно у системі способів правового регулювання представниками загальної теорії права виділяються: дозвіл; зобов'язання; заборона (звільнення від заборони), а основні методи правового регулювання це: імперативний, диспозитивний і допоміжні (субсидіарні)^{16,17}. Правовому регулюванню підлягають усі цивільні процесуальні правовідносини, які є різновидом суспільних відносин. Обов'язковим суб'єктом цих правовідносин є суд і ці відносини не можуть існувати поза судом, оскільки саме суд є єдиним державним органом, винятковою компетенцією якого є здійснення правосуддя¹⁸.

Таким правовим засобом впливу як переконання та примус у науковій юридичній літературі не приділяється належна увага, що на наш погляд є суттєвим недоліком у дослідженні правового впливу на поведінку суб'єктів цивільного процесу. Переконання і примус можуть розглядатися і використовуватися як важливі інструменти за допомогою

¹⁶ Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.

¹⁷ Загальна теорія держави і права : Навч. посібник / за ред. В.В. Копейчикова. К.: Юрінком, 1997. 320 с.

¹⁸ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва, Л.А. Остафійчук, А.Л. Паскар, І.Ю. Татулич / за ред. О.В. Гетманцева. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022, 408 с.

яких може забезпечуватися ефективне дотримання і виконання цивільної процесуальної форми процесуальної діяльності у цивільному судочинстві. Як вважає М.І. Козюбра переконання і примус – категорії соціальні. Вони склалися у процесі взаємного спілкування людей ще на ранніх ступенях розвитку людства і являють собою методи здійснення влади у всіх соціальних осередках людського суспільства¹⁹. Через переконання і примус поведінка членів суспільства або суб'єктів правових відносин направляється у відповідності до встановлених (діючих) норм права. Такі методи застосовуються з метою забезпечення необхідної поведінки громадян у суспільстві та державі. Методи впливу на свідомість особи якими є переконання і примус забезпечують правомірну поведінку суб'єктів цивільних правовідносин у цивільному судочинстві. Саме переконання і примус логічно взаємопов'язані між собою але разом із тим у них проявляється індивідуальні ознаки. Переконання і примус пов'язані з суспільними відносинами тому, що від суспільних відносин людей змінюється характер і співвідношення цих методів, їх зміст і завдання. Так примус може виконувати функцію забезпечення дисципліни, дотримання загальнообов'язковості норм права, застосовуватися на основі допоміжного заходу для забезпечення переконання. Наприклад, у цивільному судочинстві суддя головуючий перед застосуванням заходів процесуального примусу повинен попередити про недопустимість такої негативної процесуальної поведінки учасником судового процесу, про необхідність реалізовувати добросовісно свої права та належним чином і сумлінно виконувати свої обов'язки і зробити попередження учаснику судового процесу, що за порушення порядку під час судового засідання він буде притягнутий до відповідальності тощо. Таке процесуальне попередження буде використовуватися суддею-головуючим з метою переконати учасника судового процесу, присутніх у судовому засіданні про недопустимість такої поведінки у подальшому інакше до нього будуть застосовані більш суворіші заходи процесуального примусу чи його буде притягнуто до юридичної відповідальності. Це прояв моралізації цивільного судочинства і одночасно є посиленням правозастосовної функції суду – активне використання законодавцем нормативних узагальнень, що передбачає можливість використання судового розсуду при їх тлумаченні. На наш погляд це може розглядатися як потреба у судовій діяльності шляхом широкого використання судового розсуду при їх тлумаченні, що пов'язано характером оціночних категорій, які у більшості мають «моральне» походження, як наприклад «справедливість», «добросовісність», «зловживання правами» тощо. Їх

¹⁹ Козюбра М.І. Переконання і примус у праві. Київ: Наукова думка, 1970. С. 5-7.

використання у судовій діяльності по різному оцінюється науковцями, суддями, адвокатами тощо. Одна група таке правове явище оцінює негативно вбачаючи у ньому зростання свавілля судді, а інша вважає цей процес пов'язаний об'єктивним процесом ускладнення цивільних справ, які зобов'язаний розглянути і вирішити, а отже це веде до посилення позиції суду як органу до компетенції якого входить право на діяльність пов'язану із формуванням судової практики і судового прецедента в Україні як офіційного джерела цивільного процесуального права і цивільного судочинства. З іншої сторони цей процес повинен пов'язуватися обов'язково із посиленням моральних засад у цивільному процесі особливо у поведінці суду та учасників цивільного процесу. Норми права України об'єктивно не в змозі передбачити відповіді на усі випадки суспільного життя. Є життєві ситуації які повинні вирішуватися суддею не лише на підставі норм права але й з урахуванням норм моралі та етики. Їх застосовує суддя у своїй практичній діяльності тому, що суддя не має право відмовити особі у праві на зверненні до суду за захистом адже відповідно до частини третьої статті 4 ЦПК така відмова є недійсною.

З питання щодо моральних обов'язків сторін та інших учасників судового процесу то, наприклад, цікавими є цивільне процесуальне законодавство та судова практика Німеччини. У цивільному процесі Німеччини суддям дозволяється виступати захисниками не лише права, а й санкціонованої правопорядком процесуальної моралі. Наприклад, у ЦПК Німеччини відсутнє положення про обов'язок сторін добросовісно відноситися один до одного. Але судова практика виробила на підставі тлумачення параграфу 242 ЦК Німеччини загальне правило боротьби із зловживаннями процесуальними правами та іншими формами недобросовісної поведінки сторін у судовому процесі. Було введено (закріплено) обов'язок сторін давати правдиві показання стосовно фактичних обставин справи. Сучасна правова доктрина і судова практика показує, що у § 242 ЦК міцно закріпилося це положення якому слідує і судова практика Німеччини²⁰. Межі, які закладені у § 242 ЦК Німеччини походять від соціального характеру права із його етичних підстав. Цей принцип, на переконання німецьких юристів, визначає межі здійснення суб'єктивного права, визначаючи у якості кінцевого результату його реалізацію «справедливість»²¹. Їхній сучасний підхід ґрунтується на положенні, що параметри задані законодавцем у § 242 Цивільного кодексу Німеччини походять від соціального характеру

²⁰ BGHZ 49, 148 (153); Palandt O. Kommentar zum BGB. 63. Aufl. § 242. S. 244.

²¹ Курс цивільного процесу : підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. 1352 с.

права та його етично-правових підстав. Тому, на думку переважної більшості німецьких юристів цей принцип встановлює межі здійснення суб'єктивного права, визначаючи його кінцеву мету реалізації – «справедливість»²².

Загальновизнаним є те, що моральні норми засновані на звичаях і традиціях та формують особливий вид суспільної свідомості. Мораль є природною внутрішньою потребою відокремлювати позитивні та негативні типи людської поведінки, добра від зла, неприпустиме і справедливе. Однією з рис моралі – це нормативна нестійкість, мінливість. З часом їх зміст може змінюватися і на це впливають: національність; громадянство; освіта; стиль життя; віросповідання; рівень легітимації тощо. Мораль може підтримуватися правом або ні. Так само мораль може впливати на дієвість суб'єктивного права. Мораль може бути основою права, системи яка задає «ціннісний тон» правової системи суспільства і держави формуючи у суспільстві «ціннісний мінімум» і допомагає формувати правопорядок і трактувати суддями оціночні поняття і категорії у праві, оцінювати поведінку людини, державних органів, правоохоронних органів, суду тощо. В Україні норми моралі можуть тлумачитися на усіх рівнях судової системи. Але найбільшого ефекту це досягається при тлумаченні норм моралі на рівні Верховного Суду України. Так, Верховний Суд України у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 480/85/19 надав тлумачення суспільної моралі яке є оціночним і має оцінюватися судом виходячи з фактичних обставин. Було зазначено про те, що варто враховувати, при здійсненні контролю за дотриманням порядку розповсюдження реклами та вимог до її змісту на території м. Суми на першому та дев'ятому сіті-лайтах, розташованих по вулиці біля будинку ТЦ «М», де було розміщено рекламу магазину фізичної особи-підприємця із зображенням оголеного чоловічого тіла, що є порушенням етичних, гуманістичних, моральних норм, нехтування правилами пристойності згідно з ч. 3 ст. 7 Закону України «Про рекламу», що протягом останніх десятиліть у суспільстві змінилися традиції, культурні цінності, які формують суспільну мораль. З матеріалів справи відомо, що позивач звернулася до суду з позовною заявою до Головного управління Держспоживслужби в Сумській області, в якій просила суд визнати протиправними та скасувати рішення Держспоживслужби²³.

²² Baumgarel G. Treu und Glauben im Zivilprozeß. ZZP. 86.1973. S. 357.

²³ Верховний Суд роз'яснив, що таке суспільна мораль. Судебно юридическая газета. 13 ноября 2021 год. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/219833-verkhovniy-sud-roz'yasniv-scho-take-suspilna-moral-484a10>

Правове переконання як метод передбачає вплив на свідомість і волю людини засобами морального характеру. Правовий вплив у вузькому значенні, на думку представників загальної теорії права, являє собою спеціально-юридичний та загальноідеологічний вплив права на поведінку людей з метою встановлення правового режиму їх функціонування, забезпечення правомірного характеру здійснюваної ними діяльності, пов'язаної із задоволенням як приватних так і суспільних інтересів. У широкому розумінні категорія «правовий вплив» охоплює сукупність офіційно визнаних спеціально-юридичних засобів правової регуляції так і ті соціальні (неюридичні) джерела, які породжують у спеціальних суб'єктів потребу вступати у соціально-правове спілкування, здійснювати так звані фактичні чи об'єктивні дії, на підставі яких виникають об'єктивні правовідносини²⁴. У загальному до засобів переконання у юридичній літературі відносять: проведення виховних, роз'яснювальних, рекомендаційних, інших заходів морального впливу, розкриття явищ суспільного життя, роз'яснення змісту діючих норм права, публічна критика порушень законності, факт офіційного реагування на порушення законодавства, демонстрація шкідливості наслідків неправомірної поведінки тощо. Наприклад, у цивільному судочинстві судовим процесом керує суддя тому учасники справи зобов'язуються виконувати процесуальні дії у встановлені законом або судом строки, виконувати інші процесуальні обов'язки, визначені законом або судом (п.п. 6,7 ст. 43 ЦПК) чи підкорятися вказівкам та розпорядженням головуючого. У разі невиконання чи неналежного виконання своїх обов'язків, зловживанні своїми правами, учиненні перешкод у здійсненні судочинства тощо учасники судового процесу можуть бути притягнуті до юридичної відповідальності (адміністративної, кримінальної). У такому разі суд вправі вживати до таких осіб і заходи процесуального примусу. Це процесуальні дії, що вчиняються судом у визначених ЦПК випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства (частина перша статті 143 ЦПК). Також, у порядку статті 262 ЦПК закріплено, що у разі виявлення при розгляді цивільної справи порушення законодавства або недоліків у діяльності юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб суд вправі постановити окрему ухвалу. Також, суд може постановити окрему ухвалу у випадках зловживання процесуальними правами,

²⁴ Дія права: інтерактивний аспект: монографія / за ред. Н.М. Оніщенко. К.: Юридична думка, 2010. 360 с.

порушення процесуальних обов'язків, неналежного виконання професійних обов'язків або іншого порушення законодавства адвокатом або прокурором, порушення законодавства виконавцем та в інших випадках передбачених у статті 262 ЦПК. Отже, можна вважати, що окрема ухвала – це форма судового акту, яким суд реагує на виявлені під час судового розгляду справи порушення закону і встановлені причини та умови, які сприяли вчиненню цивільного процесуального правопорушення, шляхом встановлення обов'язку для відповідних осіб чи органів з метою вжиття заходів щодо усунення цих причин та умов²⁵. Окрема ухвала суду – це процесуальний документ суду який спрямований на усунення причин і умов, які сприяли вчиненню правопорушень. Це і реакція суду на виявленні під час розгляду та вирішення справи порушення законодавства окремими посадовими особами чи громадянами, або інші істотні недоліки у роботі державних підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань тощо. Отже, можна вважати, що окрема ухвала є способом застосування судом процесуального переконання до учасників судового процесу з метою спонукати чи змусити їх діяти правомірно чи усунути наслідки своєї неправомірної поведінки. Отже, переконання переважно пов'язується з виховними, роз'яснювальними та іншими підходами зі сторони суду, який у силу свого професійного статусу зобов'язується процесуальним законодавством здійснювати роз'яснювальну і виховну роботу та переконувати у необхідності виконувати учасниками судового процесу свої процесуальні обов'язки і реалізовувати свої процесуальні права за призначенням тобто сумлінно. У разі відсутні позитивних результатів при застосуванні переконання застосовувати примус.

Переконання і примус є універсальними, доповнюючими одне одного способами правового впливу у цивільному процесі, які у поєднанні утворюють метод державного правового впливу на процесуальну поведінку учасників судового процесу. При цьому примус повинен бути другорядним методом впливу на учасників судового процесу по відношенню до переконання стосовно дотримання цивільних процесуальних норм. Переконання може проявлятися у цивільному процесі судом у різних методах правового регулювання поведінки учасників судового процесу через вплив на свідомість, волю, переконання, поведінку людей. Переконання та примус у цивільному процесуальному праві повинні здійснюватися у межах права, тобто, вони повинні бути правовими.

²⁵ Сенік С. Окрема ухвала як одна з форм судового акта в цивільному процесі. Цивілістична процесуальна думка. 2016. № 3. С. 38.

Варто звернути увагу на те, що у науці цивільного процесуального права питання процесуальної діяльності і процесуальних засобів реалізації такої діяльності у цивільному процесі (судочинстві) ґрунтовно досліджувалися в Україні лише окремими науковцями: академіком М.Й. Штефаном, проф. Є.Г. Пушкарь, В.В. Комаровим, доц. Й.Г. Богданом та іншими. Але на сьогодні ця проблема залишається мало дослідженою попри те, що процесуальна діяльність становить основу цивільного судочинства і сприяє перш за все формуванню предмета галузі цивільного процесуального права, визначенню його мети, завдань, функцій, судової юрисдикції, проведення характеристики процесуального статусу суду і учасників судового процесу.

Дослідження процесуальної діяльності у цивільному судочинстві надасть можливість для науковців та практиків вирішити і досліджувати мету, правові засоби та оцінити з точки зору ефективності і доцільності результатів процесуальної діяльності в цивільному судочинстві суду та учасників судового процесу. Якщо виходити із наукової доктрини про те, що основним суб'єктом процесуальної діяльності у цивільному судочинстві є суд, який наділений державно-владними повноваженнями здійснювати правосуддя у цивільних справах шляхом їх розгляду та вирішення, а також процесуальна діяльність учасників судового процесу яка має свою і тільки їм властиву процесуальну мету і завдання визначену у цивільних процесуальних нормах. У будь-якому випадку процесуальна діяльність повинна бути правовою, здійснюватися суб'єктами уповноваженими правом у межах встановлених повноважень, діяльність повинна наділятися властивостями юридичних фактів і тягнути настання правових наслідків. Така процесуальна діяльність суду повинна бути пов'язана із здійсненням правосуддя, а учасників судового процесу з виконання функції сприяння суду у розгляді та вирішенні цивільної справ.

Процесуальну діяльність у цивільному судочинстві варто розглядати з її співвідношенням із судовою практикою. Саме судова практика відіграє на теперішньому етапі розвитку нашого суспільства неабияке важливе значення. Наприклад, у практиці конституційного правосуддя вироблені підходи у визначенні системи гарантій права на судовий захист, які дозволяють його реалізувати у повному обсязі. До числа таких гарантій відносяться: доступність правосуддя; розгляд справи законно встановленим складом суду; дотримання правил цивільної юрисдикції; наявність інституту судового представництва; забезпечення змагальності та рівності сторін у судовому процесі; можливість перегляду судового рішення у справі; належне виконання судового рішення та інші.

Судова практика представляє єдність процесуальної діяльності суду на підставі свого життєвого та професійного досвіду. Судова практика формується завдяки діяльності суддів при вирішенні судових справ. Варто погодитися з теоретиком загальної теорії права, що: «судова практика формується на підставі традиції застосування вже існуючих норм права, виробляючи при цьому прийоми, способи вирішення юридичних справ, Конкретна життєва ситуація розглядається судом розглядається судом з погляду розуміння її справедливого вирішення до вимог часу, відображаючи існуючі правові ідеали і загальновизнані правові цінності»²⁶. За загальним правилом, результатом судового процесу у цивільних справах є ухвалення судом рішення. Судовий акт відображає факт відбуття судового захисту та містить конкретні приписи суб'єктам спірних правовідносин стосовно їх прав і обов'язків. У сучасному суспільстві судова сфера є однією із важливих сфер суспільного життя, а тому саме суд у повній мірі може розкрити свій соціальний потенціал.

Отже, процесуальна діяльність суду або судова діяльність відображає активність суду при здійсненні ним судочинства у цивільних справах. Процесуальна діяльність суду це такий вид судової діяльності при якій суд вчиняє процесуальні дії пов'язані із здійснення ним правосуддя починаючи з відкриття провадження у цивільних справах до ухвалення судового рішення у справі. При цьому суд вправі учиняти процесуальні дії, які передбачені цивільним процесуальним законом (ЦПК) та які є необхідними для досягнення мети і завдань цивільного судочинства. Це відбувається тоді коли існує прогалина у процесуально-правовому регулюванні і виникає потреба застосування процесуальних норм за аналогією закону чи за аналогією права на підставі частини 9 статті 10 цивільного процесуального кодексу України. Процесуальна діяльність суду є правозастосовною за своєю природою. Без застосування норм матеріального та процесуального права не можливе здійснення судочинства яке є основним видом процесуальної діяльності суду у цивільному судочинстві. Отже, процесуальна діяльність суду – це різновид його діяльності, яка виражається у вчиненні судом встановлених цивільним процесуальним кодексом України дій пов'язаних із здійсненням правосуддя, починаючи з відкриття провадження у справі до ухвалення судового рішення і набранням ним законної сили, та інші необхідні процесуальні дії, що передбачені у процесуальному законі. Не виключається ситуація коли суд, що розглядає цивільну справу буде змушений самостійно шукати оптимальний варіант її вирішення у разі наявності у праві прогалини.

²⁶ Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Баїре, 2015. 392 с.

Така процесуальна діяльність суду повинна здійснюватися у необхідній для цивільної справи процесуальній формі. Це породжує підстави для формування судової практики у цивільному судочинстві. Така процесуальна діяльність суду на сучасному етапі розвитку є цілком виправданою та об'єктивно необхідною для досягнення мети і завдань цивільного судочинства (стаття 2 ЦПКУ). Формування судової практики загальних судів сприятиме виконанню мети та завдань цивільного судочинства у нашій країні – це ефективний захист прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

2. Структура цивільного процесу (цивільного судочинства)

У сучасний період дослідження і вивчення цивільного процесуального права дослідниками усе частіше використовується системний підхід. Пояснюється це ускладненнями соціальної дійсності, що потребує дослідження складних об'єктів.

Досліджуючи цивільне процесуальне право вчені використовуючи системний метод і системний підхід почали його поширювати і на цивільне процесуальне право, а саме: які елементи входять у структуру та як вони взаємодіють між собою. Структура цивільного процесуального права – це організація зв'язків між елементами системи, а також склад цих елементів кожний з яких виконує певні функції. Елементи структури цивільного судочинства виконують певну роль і при цьому взаємодіють з іншими – вони виконують спільні завдання на протязі усього цивільного процесу і на кожному відносно самостійному етапі здійснюють реалізацію специфічні завдання для даного етапу.

На твердження професора В.В. Комарова: «структурно відповідно до ЦПК цивільне судочинство є системою судових проваджень позовного, наказного та окремого»²⁷. Якщо за основу брати інстанційність судової системи і процесуальних функцій судів різних інстанцій, то структурно цивільне судочинство як система складається: з провадження у суді першої інстанції; апеляційного провадження; касаційного провадження; перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами; процесуальних питань, пов'язані з виконання судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів (посадових осіб); судового контролю за виконанням судових рішень; провадження у справі про оскарження рішень третейських судів, оспорювання рішень міжнародних комерційних арбітражів; визнання та виконання рішень іноземних судів, міжнародних комерційних арбітражів в Україні;

²⁷ Курс цивільного процесу : підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. 1352 с.

надання дозволу на виконання рішень третейських судів; визнання рішення іноземного суду, що не підлягає примусовому виконанню; визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу; провадження у справах про надання дозволу на примусове виконання рішень третейських судів; відновлення втраченого судового провадження; провадження за участю іноземних осіб.

Загальні завдання і мета, які визначені у статті 2 ЦПК поширюються і діють на протязі усього цивільного процесу але суд здійснює специфічні завдання на кожній частині судового процесу.

Отже, як зауважує професор В.В. Комаров: «базову структуру цивільного процесу складають судові провадження як первинні елементи судочинства»²⁸. На наш погляд, характеристика системи цивільного судочинства у цивільних справах повинна починатися з її початкового і системоутворюючого елемента частини судового цивільного процесу – процесуальної стадії. Переважно конструкція цивільного судочинства будується на судових провадженнях. Поняття судового провадження норми ЦПК не дають, за деякими винятками. Законодавець використовує цей термін у ЦПК для позначення певного процесуального порядку процесуальної діяльності суду та учасників судового процесу. Основою судових проваджень є норми цивільного процесуального прав. які встановлюють процесуальні права та обов'язки і процесуальні дії з реалізації судом та учасниками судового процесу спрямованих на виконання завдань відповідного виду провадження. Такі процесуальні норми закріплюють процесуальний порядок, черговість процесуальних дій учинення їх судом та учасниками судового процесу. Результати такої процесуальної діяльності фіксуються у процесуальних документах у відповідності до вимог ЦПК.

Кількість судових проваджень визначається ЦПК. Цивільне судочинство являє собою систему різних судових проваджень які мають свої мету і завдання. Кожному із видів провадження притаманні свої особливості.

Отже, судові провадження характеризується наступними ознаками: матеріально-правовою природою цивільних справ, які розглядаються та вирішуються в суді; особливостями їх процесуального порядку розгляду та вирішення; завданнями, які виконуються судом при їх розгляді та вирішенні; системою взаємопов'язаних цивільних процесуальних прав та обов'язків, цивільних процесуальних дій, які реалізуються їх суб'єктами (судом і учасниками судового процесу); за об'єктом, суб'єктами та змістом цивільних процесуальних відносин; предметом

²⁸ Курс цивільного процесу : підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. 1352 с.

судової діяльності в кожному виді судочинства і загальними правилами юрисдикції; отримані процесуальні результати оформляються у процесуальних актах-документах.

Вважається, що правосуддя у цивільних справах повністю реалізується у суді першої інстанції у позовному провадженні, яке є основним видом судочинства у суді першої інстанції.

Отже, Судове провадження у цивільному судочинстві – це частина цивільного судочинства, в рамках якого вирішуються самостійні процесуальні завдання, які характеризують особливості процесуального регулювання порядку розгляду і вирішення цивільних справ, перегляду судових рішень та інші процесуальні завдання в межах установленої процесуальної форми. Вид провадження має відносну самостійність і завершеність у правовому регулюванні.

Основу цивільного судочинства становлять позовне, окреме, наказне провадження в суді першої інстанції (ч. 2 ст. 19 ЦПК).

Характеризуючи систему цивільного судочинства процесуальна наука вважає, що кожне судове провадження являє собою поступовий рух по певних процесуальних стадіях. Характерними ознаками стадій у цивільному процесі є: а) наявність часових і просторових меж; б) наявність самостійної мети і завдань; в) комплексу процесуальних відносин; г) відображення результатів у спеціальних процесуальних актах; д) наявність особливої процедури виникнення, розвитку і завершення; е) особливості процесуального становища суб'єктів процесу; ж) специфіка реалізації принципів цивільного процесу. При цьому перевага надається у більшості випадків такій ознаці як вирішення тих завдань чи мети, що стоять перед нею.

Потрібно виділяти не стадії цивільного процесу в цілому, а стадії окремих видів проваджень; по-друге, має враховуватися специфіка кожного виду провадження залежно від передбачених у ЦПК України стадій, їх виникнення, розвитку, особливостей урегульованої нормами процедури; по-третє, виділення стадій за видами провадження дасть можливість детальніше охарактеризувати окремі види провадження, виділити їх специфіку.

Стадія провадження – це певна частина самостійного виду провадження, яка характеризує особливості даного виду провадження, об'єднує сукупність процесуальних дій суб'єктів процесу для досягнення визначеної нормами цивільного процесуального законодавства мети у зв'язку із здійсненням правосуддя в цивільних справах.

Для кожного виду провадження можуть бути характерні свої стадії та певна їх кількість. Кожне провадження рухається по стадіях, які

послідовно замішують одна одну. У межах кожної стадії досягається мета процесу, реалізуються функції суду й учасників судового процесу, які своїми процесуальними діями реалізують процесуальні права й обов'язки у певній послідовності.

Механізм стадійного розвитку кожного виду проваджень характеризує закономірності розвитку цивільного судочинства. Кожне провадження завершується ухваленням судового акта (рішення, ухвала, постанова, судовий наказ), який після набрання законної сили підлягає виконанню в порядку виконавчого провадження.

Серед усіх процесуальних стадій цивільного судочинства особливе місце у їх системі займає провадження у суді першої інстанції у якому мета і завдання усього цивільного судочинства. Це пояснюється тим, що це «процесуальний стандарт», «процесуальна модель» процесуальної діяльності суду і учасників судового процесу, яка встановлена цивільним процесуальним законодавством, що встановлює чітке і послідовне учинення процесуальних дій суду та учасників судового процесу для досягнення загальної мети і завдань цивільного судочинства зафіксованих у статті другій ЦПК. Це властиве для розгляду справ у порядку спрощеного позовного провадження, заочного розгляду справ, провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення у дохід держава, перегляду судових рішень в апеляційному, касаційному провадженнях, перегляду за нововиявленими або виключними обставинами. Зазвичай у цих судових провадженнях є свої специфічні процесуальні мета і завдання але у кінцевому результаті вони співпадають з кінцевими метою і завданнями цивільного судочинства. Реальний захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ст. 2 ЦПК) чи суспільних інтересів (ч. 1 ст. 56 ЦПК) може бути здійснений ефективно за умови належного виконання судового рішення у цивільній справі.

ВИСНОВКИ

За результатами власного дослідження як підсумковий результат були досягнуті наступні висновки. Для належного захисту прав, свобод чи інтересів особи (фізичної та юридичної), інтересів держави чи суспільства цивільне судочинство повинно бути ефективним і це залежить від процесуальної діяльності суду та учасників судового процесу. Судовий захист у процесуальному порядку цивільного судочинства можливий за умови реалізації права на судовий захист яке закріплюється у міжнародних актах, Конституції України та національному цивільному процесуальному законодавстві.

Реалізація права на судовий захист відбувається в особливій процесуальній формі яка визначається цивільним процесуальним кодексом України. В основі механізму його реалізації покладено юридичні факти.

Будь-які реформи, що відбуваються у сфері цивільного судочинства в Україні основною метою мають забезпечення їх судовим захистом. У зв'язку із цим особливої актуальності набирають питання процесуально-правового регулювання забезпечення державою такого захисту у цивільному судочинстві. Ефективність судового захисту залежить від ряду чинників які у загальному розглянуті у статті. Механізм судового захисту повинен постійно удосконалюватися і знаходитися у центрі уваги науковців та практиків.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснюється аналіз питань пов'язаних із судовим захистом і забезпечення конституційного права на судовий захист в умовах сьогодення, визначити конструктивні та практично дієві шляхи проведення судової реформи в Україні. Оновлення цивільного процесуального законодавства і формування пропозицій пов'язаних із підвищенням ефективності судового захисту та відповідність його міжнародно-правовим стандартам повинно становити основу реформування. Досягнення мети реформ у цивільному судочинстві не повинні зводитися лише до зміни цивільних процесуальних норм. Досягнення цілей реформ у сфері цивільного судочинства можливе при застосуванні комплексного підходу у вирішенні тенденцій і напрямків розвитку цивільного процесуального права, судової практики, що дасть можливість з'ясувати усі можливі аспекти механізму реалізації права на судовий захист у структурно складному цивільному процесі де кожен елемент (частина) виконує окремі мету і завдання проявляючи в судовій практиці як позитивні так і негативні сторони судового захисту. Це надає можливість виявити як позитивні так негативні сторони цивільного судочинства, а отже теоретично посилити його ефективність.

Право на судовий захист – комплексне правове поняття, що передбачає можливість для особи з метою захисту своїх прав, свобод та інтересів скористатися встановленим процесуальним порядком для захисту своїх (чи встановленим законом інших осіб) порушених прав та інтересів в органах судової влади. Право на судовий захист і судовий захист два різнопланових правових явища, які співвідносяться таким чином, що друге виступає у якості механізму реалізації першого.

Гарантіями права на судовий захист, які дозволяють його реалізувати у повному обсязі у законодавстві виділяються: доступність правосуддя;

розгляд справи законним складом суду; дотримання вимог цивільної юрисдикції; дія інститута процесуального (судового) представництва; дія засад цивільного судочинства та їх нормативне закріплення у галузевому законодавстві (цивільному процесуальному кодексі України) та інші.

Є підстави вважати, що у глибинах права існують правові явища, які певним чином впливають на його зміст і структуру, поведінку суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин. Це дослідження правового впливу на їх поведінку за допомогою таких засобів як примус та переконання у цивільному судочинстві які може застосувати суд у процесі розгляду і вирішення цивільної справи до учасників судового процесу.

Література

1. Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2021 році. URL:https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zvi/2021_analiz_KCS.pdf
2. Васильєв С.В. Юридична конвергенція процесуального права України : монографія. Київ: Алерта, 2024. 392 с.
3. Верховний Суд роз'яснив, що таке суспільна мораль. *Судебно юридическая газета*. 13 ноября 2021 год. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/219833-verkhovniy-sud-roztyasniv-scho-take-suspilna-moral-484a10>
4. Вступ до прецедентного права України / за ред.. М.М. Ясинка. Київ: Алерта, 2024. 280 с.
5. Дія права: інтерактивний аспект: монографія / за ред. Н.М. Оніщенко. К.: Юридична думка, 2010. 360 с.
6. Європейський суд з прав людини. Вікіпедія. Режим доступу URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D1%83%D0%B4_%D0%B7_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2_%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8
7. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
8. Загальна теорія держави і права : Навч. посібник / за ред. В.В. Копейчикова. К.: Юрінком, 1997. 320 с.
9. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.

10. Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402 – VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
11. Козюбра М.І. Переконавання і примус у праві. Київ: Наукова думка, 1970. С. 5-7.
12. Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/439-pravo-na-sudovyy-zahyst>
13. Конституція України прийнята 28 червня 1996 року. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
14. Курс цивільного процесу : підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. 1352 с.
15. Сенік С. Окрема ухвала як одна з форм судового акта в цивільному процесі. *Цивілістична процесуальна думка*. 2016. № 3. С. 38.
16. Судова влада України. Аналітичні таблиці щодо стану здійснення правосуддя у 2014 році. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/fghnnnm
17. Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва, Л.А. Остафійчук, А.Л. Паскар, І.Ю. Татулич / за ред. О.В. Гетманцевої. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022, 408 с.
18. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-W URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
19. Ясинок Д.М. Судова правотворчість та її межі в цивільному судочинстві України. Київ: Алерта, 2024. 226 с.
20. BGHZ 49, 148 (153); Palandt O. Kommentar zum BGB. 63. Aufl. § 242. S. 244.

Information about the author:

Hetmantsev Olexandr Valentynovich,

Candidate of Legal Sciences,
Associate Professor at the Faculty of Law,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsiubynskoho str., Chernivtsi, 58012, Ukraine